Vol 7 Issue 3 April 2017

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

ISSN: 2230-7850 IMPACT FACTOR : 5.1651(UIF) VOLUME - 7 | ISSUE - 3 | APRIL - 2017

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

ग्रामीण भागातील शौचालय बांधणी व वापराविषयीचे अध्ययन

प्रा. डॉ. एस.जी. भांगडीया
नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा जि. अमरावती.

प्रस्तावना

गाव व्हावया निरोगी सुंदर । सुधारावे लागेल एकेक घर।
आणि त्यातून हि घरात राहणार । करावा लागेल आदर्श।
चला तर, आपण स्वत आपला परिसर, आपला ारत स्व्च्छ राखूया ।

संत तुकडोजी महाराजांनी रचलेल्या ग्रामगीतेतील पहिल्याच अध्यायातील ही ५० वी ओवी आहे. गाव चांगले असेल तरच देशाचे विष्यही चांगले होते असा त्यांचा संदेश. गावच्या विकासासाठी संतानी आपापल्या परिने प्रयत्न केले. त्यातीलच संत गाडगेबाबा व तुकडोजी महाराजांचे योगदान महत्वाचे मानले जाते. सद्यास्थितीमध्ये ग्रामीण व शहरी ागात अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर, वैयक्तिक स्वच्छतेअ ावी उद् वणाऱ्या रोगांमुळे पिडीत असलेल्यांची आकडेवारी वाढत आहे, त्यामुळे ज्यांचे आरोग्यमान, पर्यायाने जीवनस्तर उंचावण्यासाठी शासनही प्रयत्नशील आहे.
उदा – ग्रामस्वच्छता अ ियान, निर्मल ारत अ ियान, पर्यावरण संतूलित समृद्ध ग्राम योजना वगैरे. ारत सरकारने २ ऑक्टोबर २०१४ या दिवशी स्वच्छ ारत या योजनेद्वारा शौचालय बांधणी ही योजना सुरू करून देशाला स्वच्छतेकडे नेण्याची मोहिम राबविली आहे. २०१२ च्या जागतीक बँकेच्या अहवालानूसार ारतात जवळजवळ दरवर्षी ५४ कोटी डॉलर रुपये एवढा आरोग्यावर होणारा खर्च हा मुद्दा लक्षात घेवून शौचालयाची योजना सूरू केली आहे.

स्वच्छतेबाबत महात्मा गांधी म्हणाले होते स्वच्छता ही स्वातंत्र्यापेक्षा जास्त महत्वपूर्ण आहे. स्वच्छता, पवित्रता आणि आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी पैशाची आवश्यकता नसते. आरोग्यासाठी स्वच्छतेची जरुरी असते आणि स्वच्छता म्हणजे केवळ आंघोळ करणे नव्हे तर सार्वजनिक ठिकाणी थूंकणे, मलमुत्र विसर्जित करणे आणि कचरा फेकणे यामुळे अनेक आजारांना निमंत्रण मिळते. त्यामुळे ते टाळले पाहिजे.

देशाच्या विकासात सार्वजनिक स्वच्छता हा घटक तितकाच महत्वपूर्ण आहे. ारतासारख्या विकसनशिल देशात स्वच्छतेची व्याप्ती वैयक्तिक शौचालयावर आधारीत ग्राह्य धरली जाते. ज्या देशात वैयक्ति शौचालयाचे प्रमाण जास्त व वापर जास्त तेथील स्वच्छतेची व्याप्ती जास्त. यादृष्टीने विचार करता सध्या देशातील स्वच्छतेची व्याप्ती असमाधानकारक आहे. कारण जागतीक पातळीवर सर्वाधिक लोक उघडयावर शौचास जाणारा देश म्हणून ारताची गणना होत आहे. अत्यंत काटेकोरपणे ारतातील शौचालयाच्या वापराबद्दल गोष्टीवर निर्णयात्मक र दिलेला आहे. जागेसंबंधीच्या प्रमाणातला फरक समजुन घ्यायला हवा. जो गावांच्या तुलनेत कमी आणि राज्याच्या तुलनेत अतिशय असमतोलीत आहे.

 ारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी सन १९८६ मध्ये केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (CRSP) सुरु करून देश र लागू केला. तसेच त्यांनी सन २०१२ मध्ये संपूर्ण स्वच्छता अ ियान (Total Sanitation Campaign) चे नामकरण करुन निर्मल ारत अ ियान (NBA) असे करण्यात आले. ारत सरकारने पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाची स्वतंत्र स्थापना सन २०११ मध्ये केली. यापूर्वी ग्राम विकास मंत्रालयाच्या अंतर्गत हा वि ाग चालविला जात होता. ग्रामीण ागातील लोकांना वैयक्ति शौचालय बांधण्यास लावणे, त्यासाठी अनुदान देणे, स्वच्छतेसाठी लोकांमध्ये जनजागृती करण्यावर या अ ियानात र दिला जातो.

स्वच्छ ारत अ ियान दोन ांगामध्ये वि ागलेला आहे. स्वच्छ ारत अ ियान ग्रामीण व स्वच्छ ारत अ ियान शहरी. ग्रामीण स्वच्छता अ ियानाची जबाबदारी ग्रामीण विकास मंत्रालय आणि शहरी स्वच्छता अ ियानाची जबाबदारी शहरी विकास मंत्रालय करते. स्वच्छ ारत अ ियान योजनेतर्फे ग्रामीण विकास मंत्रालय प्रत्येक गावाला २० लाख रुपयाची धनराशी देते. या अ ियानाच्या तर्फे सरकार प्रत्येक परिवाराला व्यक्तिगत रुपाने १२०००/– रुपयाची रक्कम शौचालय बांधण्याकरीता देत आहे. एका अनुमानानूसार या अ ियानामध्ये १३४००० करोड रूपये खर्च आला. इतकेच नाही तर ज्या ागांमध्ये पाण्याची कमी, शौचालयाचा अ ाव त्या ठिकाणी बायोटॉयलेट्स उ ारण्याचे काम सुरू आहे. या अ ियानांतर्गत ग्रामीण ारतामध्ये साफसफाईची कमी हा सर्वात मोठा केंद्रबिंदू आहे. दूसरे कारण म्हणजे लोकांचे विचार बदलणे.

देशात मोदी सरकार सत्तेत आल्यापासून स्वच्छतेच्या बोलबाला सुरू झाला असून सामाजिक बदल घडविण्यासाठी लोकांपर्यंत स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे गरजेचे आहे. हे सरकारने आधीच ओळखले आहे. देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २ ऑक्टोबर २०१४ पासून देशात स्वच्छ ारत मिशन असे योजनेचे नामकरणे करुन स्वच्छतेची व्यापकता वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

 ारतात सध्या ४६.६० टक्के शौचालय असलेली व ५३.१० टक्के शौचालय नसलेली कुटूंब आहेत. २०१६ पर्यंत ारताला पूर्णत स्वच्छ करण्याचे ध्येय मोदी सरकारने निश्चित केले आहे. यामध्ये शौचालयांचे वैयक्ति बांधकाम, सामुहिक शौचालये, शहर व खेडी गावे यांना स्वच्छ करण्याचे उद्दिष्टे

ठरविली गेलीत.

सन २००१ च्या जनगणनेनूसार २१.६० टक्के ारतीयांकडे वैयक्ति शौचालय सुविधा अस्तित्वात होती म्हणजेच ८७.१० टक्के ारतीय नागरीक उघडयावर शौचास जात होते. सन २००४–२००५ पासून ारत सरकारच्या वतीने हागणदारी मुक्त गाव (ODF) केल्यास त्या गावांना निर्मल ग्राम पुरस्कार देण्यास सुरूवात केली. पूरस्कार प्राप्त गावांमध्ये स्वच्छतेचे सातत्या आहे का याचा सखोल अभ्यास सन २००८ मध्ये तरू समितीने देशातील सहा राज्यातील १६२ निर्मल ग्राम पुरस्कार प्राप्त गावांचा अभ्यास करून अहवाल सादर केला. या अहवालानूसार देशातील १००% हागणदारी मुक्त गावांमध्ये १५% लोक अजूनही उघडयावर शौचास जातात आणि ४% लोक शेजारच्या किंवा सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करतात. १३% शौचालयाचे बांधकाम दर्जेदार नाही. ७५% शौचालयांशेजारी पाण्याची मुल ूत सुविधा उपलब्ध केलेली नाही. बांधलेल्या शौचालयांपैकी १३% वापर नाही, ४% शौचालयाचा वापर आंघोळीसाठी केला जातो असा अहवाल दिला आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनूसार देशातील ४६.६% कुटूंबाकडे ही सुविधा उपलब्ध झाली आहे. अजुनही देशात ५३.१% कुटूंबाकडे ही सुविधा उपलब्ध नाही. देशात लोक उघडयावर शौचास जाण्याची चुकीची कारणे विचारात घेतली असता जनजागृतीचा अ ाव, उघडयावर शौचास जाण्याची चुकीची पारंपारीक पद्धती, पाण्याची कमतरता, गरीबी, दारिद्र्य, निरक्षरता, शिक्षण ही कारणे पूढे येतात.

या सर्व माहितीवरून एक बाब निश्चित झाली की स्वच्छतेविषयी लोकांमध्ये आणखी सुद्धा जागरूकता आली नाही. हाच उद्देश डोळयासमोर ठेवून वेगवेगळ्या संघटनांनी अभ्यास करून आपले अहवाल सादर केलेले आहे. त्यामध्ये संयूक्त राष्ट्रे IWUHEच्या अभ्यासानूसार ारतात स्वच्छालय आणि स्वच्छतेच्या सुधारीत सुविधांपेक्षा अनेक लोकांना मोबाईलची सुविधा उपलब्ध आहे. ६२.६० कोटी पेक्षा जास्त जनता ारतात खुल्यावर शौचास बसते.

राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेच्या (NSSO) पाहणीद्वारा काढलेल्या निष्कर्षामध्ये सुमारे २ कोटी ४० लाख घरगुती शौचालये २०१३–२०१४ पासून बांधण्यात आली मात्र ८ कोटी ६० लाख शौचालये अद्यापही बांधायची बाकी आहेत. ग्रामीण ागातील ५७% घरगुती शौचालयांमध्ये पाणी उपलब्ध नाही. यातील ४४% शौचालयांमध्ये मल निस्सारणाची व्यवस्था उपलब्ध नाही. त्यांचा वापर रहिवासी करीत नाहीत हे वेगळे सांगायला नकोच. जी शौचालये मलनिस्सारण व्यवस्थेशी जोडली गेली आहेत. त्यापैकी ४७% शौचालयामधील मलविसर्जन स्थानिक तलावात, नाल्यात वा नदीत केले जाते.

युनिसेफच्या अहवालानूसार ारतात दररोज ५ वर्षापेक्षा वयाने कमी असणाऱ्या बालकांचा मृत्यु अस्वच्छतेमूळे होते. जसे की डायरिया, कावीळ इत्यादी.

बालस्वच्छ अ ियानाची गरज यासाठी आहे की जरी अस्वच्छतेमुळे त्यांचा मृत्यु होत नसला तरी अस्वच्छता त्यांच्या मानसिक व शारीरिक विकासावर परिणाम करते.

राज्याची ग्रामीण स्वच्छतेबाबतची स्थिती विचारात घेता ग्रामीण महाराष्ट्रामध्ये १,२५,२४,७९७ एवढी कुटूंबे वास्तत्य करीत आहेत. अनेक प्रयत्नानंतर ग्रामीण समुदायाचे मतपरिवर्तन होऊ लागलेले दिसून येत आहे. ज्या कुटूंबाकडे शौचालय उपलब्ध आहे अशा कुटूंबाची संख्या ७४,५०,८३३ एवढी आहे. म्हणजेच ग्रामीण स्वच्छतेची व्याप्ती ५९% एवढी झाली आहे. अजुनही वैयक्ति शौचालयाची सुविधा नाही. अशी ५०, ७३, ९६४ एवढी कुटूंबे आहेत. २०१९ पर्यंत या सर्व कुटूंबाकडे शौचालयाची सुविधा असावी यासाठीचा वर्षनिहाय कृति आराखडा तयार आहे. केंद्र सरकारने हा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा सादर करण्यात आला आहे. त्याच आधारावर राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांचा सुद्धा हागणदारी मुक्तीचा प्रयत्नांना मोठा हात ार लागत आहेत.

अमरावती शहरातील स्थितीचे अध्ययन केल्यास असे आढळून आले की ग्रामीण ागातील ३ लाख ९७ हजार घरकुलांपैकी केवळ १ लाख ९२ हजार घरामध्ये शौचालयाची व्यवस्था असून सुमारे २ लाख ५ हजार घरांमध्ये शौचालय नसल्याची माहिती आहे. सरकारने शौचालयासाठी अनुदान १२ हजार रुपये केले असले, तरी एवढया किंमतीत चांगले स्वच्छता गृह बांधणे अशक्य असल्याचे गावकऱ्यांचे म्हणणे आहे. या शहरातील १,३६,५०० कुटूंबातील सुमारे १५,३८५ कुटूंबाकडे वैयक्तिक स्वच्छतागृहे नाहीत. ४४,३०० कुटूंबे सामूहिक स्वच्छतागृहे सेवेचा उपयोग करतात.

शहरातील ५ प्र ागामध्ये २५ सुल शौचालये आहेत. शहरातील सुमारे ५ ते ६ कुटूंबाकडे वैयक्तिक किंवा सामूहिक स्वच्छतागृहांचा अ ाव असल्याने त्यांचा उघडयावर जावे लागते. अंदाजे १६,१२८ कुटूंबाकडे कोणतेही स्वच्छतागृहे नसल्याने त्यांचा उघडयावर जाण्याशिवाय पर्याय नाही. जिल्हयातील १० नगर परिषद क्षेत्रात ८०,४६३ कुटूंबे वास्तव्याला आहेत. त्यापैकी, ५८,०२५ वैयक्तिक स्वच्छतागृहे आहेत. शहरी ागांमध्ये १६२ सार्वजनिक शौचालये आणि ९५ मुत्रिघरे आहेत.

अमरावती शहरातील ही स्थिती बघता अमरावती जिल्ह्यातील गावांचे अध्ययन करून त्या गावातील शौचालय बांधणी विषयी लोकांची असणारी उदासिनतेचे कारण जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानूसार अमरावती जिल्ह्यातील अंजनगाव बारी या गावाची निवड करण्यात आली. अमरावती तालुक्यातील हे गाव बडनेरा या स्थानकावरून पूर्वेस ७ किमी. आहे. या गावाची एकूण लोकसंख्या ७८१२ आहे. कुटूंबाची संख्या २०७२ आहे. या गावात ज्याच्याकडे शौचालय आहे अशा कुटूंबाची संख्या ११९८ आणि शौचालय नसणाऱ्या कुटूंबाची संख्या ८८४ आहे. म्हणजेच केवळ ५७.३३ः कुटूंबाकडे शौचालय आहे. या गावातील १०० कुटूंबाचा सर्व्हे केला असता असे आढळले की,

1.बऱ्याच कुटूंबातील वयस्क मंडळी शौचालयाचा वापर करीत नव्हते. त्यांची शौचालय वापरण्याविषयी मानसिकता नव्हती.
2.शौचालयाचे बांधकाम ही दर्जेदार नव्हते.
3.शौचालयाशेजारी पाण्याची मुल ूत सुविधा उपलब्ध केलेली नव्हती.
4.शौचालयाचा वापर स्टोअर रुमसाठी केल्या जात होता. तसेच पैसे आल्यानंतर सिट काढून त्याचा न्हानी घरासारखा वापर करुन घेतला.
5.ज्यांच्याकडे आधिच शौचालय होते, त्यांनी फोटो पाठवून या योजनेचा गैरफायदा घेतला म्हणजेच या योजनेतही ्रष्टाचार झालेला दिसून येतो.
6.मुख्य अधिकाऱ्यांकडून योग्य तपासणी होत नाही.
7.शौचालय बांधनीसाठी मिळणारी अपूरी आर्थिक मदत, जागेचा अ ाव या कारणानेही उदासिनता आढळली .
8.मोजमाप नोंदणी व विविध पातळयावर तपासणी करण्यासाठी प्रशासनाचा लागणारा वेळ व योजनेची अंमलबजावणी करण्यात यंत्रणेचा निरुत्साह असल्याने ग्रामीण ागातील लोकांनी या योजनेकडे पाठ फिरवली.
9.स्वच्छतेविषयक जागरुकतेचा अ ाव, प्रशासनाची दिरंगाई व या योजनेविषयी अपुर्ण ज्ञान या कारणानेही या योजनेविषयी उदासिनता दिसते.
10.घरात शौचालय नको अशीही ावना गावात आढळली.

उपाययोजना

1.कोणताही उपक्रम राबविण्यासाठी तीन प्रकरची गुंतवणूक आवश्यक ठरते, माहिती शिक्षण आणि संपर्क यंत्रणा बळकट करावी लागते. या त्रिसुत्रीवर र देवून कार्य करावे.
2.शासनाने प्रत्येक ग्रामिण महाविद्यालयाला एक प्रकल्प द्यावा. त्याप्रकल्पाअंतर्गत महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे गट बनवून त्यांनी शौचालय बांधण्यासाठी एका कुटूंबाला तयार करावे तसेच त्यांचा शौचालय बांधणीपासून ते वापरापर्यंत सर्व जबाबदारी त्यांनी घ्यावी या कार्यासाठी त्या विद्यार्थ्यांना विशेष गुण तसेच महाविद्यालयाला देखील विशेष गुण देण्यात यावे.
3.ग्रामस `त वारंवार लोकांना शौचालयाविषयी जागरूक करावे.
4.ज्यांच्याकडे शौचालय नाही त्यांना शासनाच्या कोणत्याही सोयी सवलती मिळणारी नाही अशी व्यवस्था करावी.
5.शेतकऱ्यांना कोणत्याही सवलती देवू नये.
6.बाहेर शौचास जाणाऱ्यावर लक्ष ठेवण्साठी जो पथक नेमल्या जातो त्यात दुसऱ्या गावातील व्यक्ती असावी व त्यात स्त्रीयांचाही समावेश असावा.
7.जे शौचालयाचा वापर करतात त्यांना सन्मानित करावे.
8.काही कुटूंबाकडे जागेचा अ ाव असल्याने शौचालय बांधने अशक्य आहे अश्यासाठी सार्वजनिक शौचालयाची व्यवस्था करुन त्या शौचालयाच्या देखरेखीसाठी पगारी स्त्री व पूरूषांची नियुक्ती करावी. शासनाने कठोर कायदे करावे व अंमलबजावणीवर देखील कठोर नियंत्रण ठेवावे.

अशारितीने शासनाची कठोर ुमिका, प्रशासकिय अधिकाऱ्याची प्रामाणिक कार्य व गावकऱ्यांचे सहकार्य या त्रिसुत्रीने निश्चीतच ारतात स्वच्छ अ ियान यशस्वी होईल व लवकरच जगात ारताला एक नविन ओळख मिळेल.

संद

1.लोकराज्य – मार्च २०१६
2.कुरूक्षेत्र – जुन २०१६
3.लोकराज्य – ऑगस्ट २०१६
4.योजना – जानेवारी २०१६
5.लोकसत्ता – ७ जुन २०१६
6.लोकसत्ता – २७ ऑगस्ट २०१६

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org